

Rola środowiska naturalnego w różnych ujęciach dobrobytu – próba systematyzacji¹

Wprowadzenie

Ekonomia dawno dostrzegła problem negatywnego wpływu gospodarki na środowisko naturalne, ujmując go w kategoriach efektu zewnętrznego (por. Pigou 1920). Rosnąca skala oddziaływania człowieka na przyrodę skłania jednak do przyznania kwestiom środowiskowym większej rangi w naukach społecznych (Crutzen 2002). Rozwiązaniem miała być koncepcja zrównoważonego rozwoju (WCED 1991), lecz po prawie 30 latach od jej przyjęcia na forum międzynarodowym nie udało się zmienić praktyki rozwoju na tyle, by powstrzymać degradację środowiska (por. Steffen i in. 2015). Niezależnie od postępującego włączania tematyki środowiska do myślenia o rozwoju, obserwujemy proces redefinicji samego pojęcia dobrobytu (Stiglitz i in. 2018). Ekonomia neoklasyczna operacjonalizuje dobrobyt za pomocą dochodu, jednak potrzeba szerszego spojrzenia na kwestię ludzkiej egzystencji doprowadziła do wykształcenia nowych ujęć dobrobytu² – społecznego oraz subiektywnego (Sirgy i in. 2006).

Współczesna ekonomia mierzy się zatem z podwójnym wyzwaniem. Po pierwsze, jak uczynić kategorię trwałości integralnym elementem studiów nad rozwojem i zatrzymać degradację przyrodniczych fundamentów systemu społeczno-ekonomicznego. Po drugie, jak zredefiniować pojęcie i miary dobrobytu, by cel rozwoju wykraczał poza wąski zakres potrzeb materialnych. Szczególnie ciekawe pole badawcze otwiera się na styku tych dwu wyzwań. Celem niniejszej pracy jest zatem próba usys-

---

* Jakub Rok, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG, Uniwersytet Warszawski; e-mail: j.rok@uw.edu.pl

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Zanieczyszczenie powietrza i dobrobyt: społeczno-środowiskowe koszty rozwoju miast”, finansowanego ze środków NCN w ramach konkursu PRELUDIUM, 2015/19/N/HS4/02052.

² Należy w tym miejscu zauważyć, że w polskiej literaturze naukowej używa się często rozróżnienia między materialnym *dobrobytem*, a duchowym *dobrostanem* (Borys 2005). W tej pracy zdecydowano się jednak – zgodnie z dominującym trendem w międzynarodowej literaturze przedmiotu – używać terminu „dobrobyt” (jako częściej występujące w języku polskim, choć mniej precyzyjne tłumaczenie angielskiego *wellbeing*) jako szerokiej kategorii, obejmującej aspekty materialne oraz pozamaterialne.

tematyzowania pozycji i roli środowiska naturalnego w trzech odmiennych ujęciach dobrobytu – ekonomii neoklasycznej, ujęciu społecznym i subiektywnym.

Rozważania o roli środowiska naturalnego w zapewnianiu dobrobytu długo pozostawały osadzone w ramach odrębnych dyscyplin, tj. ekonomii, socjologii, czy psychologii. Ekonomia zrównoważonego rozwoju pozwoliła zintegrować zagadnienia przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne, choć dorobek psychologii środowiska pozostaje wciąż na jej marginesie³. Rosnące zainteresowanie tematem relacji człowiek–środowisko doprowadziło do proliferacji koncepcji i wykształcenia nowych nurtów badawczych. Wykazywana empirycznie relacja między środowiskiem a dobrobytem wciąż nie jest w pełni zrozumiana, brakuje bowiem analiz teoretycznych oferujących ramy pojęciowe (*conceptual framework*) pozwalające na uporządkowanie uzyskiwanych wyników (Schleicher i in. 2018). Fiedor i in. (2016) zwracają uwagę, że ekonomia zrównoważonego rozwoju wymaga nowego spojrzenia na kwestię osadzenia środowiska naturalnego w gospodarowaniu. Pociąga to za sobą konieczność przeniesienia analizy na poziom filozofii rozwoju, postawienia pytania o to, jak postrzegane jest środowisko naturalne i jego relacja ze sferą społeczno-gospodarczą. Potrzebne są zatem modele umożliwiające systematyczną analizę wypracowanych na tym polu pojęć – dające jednocześnie szansę nowego spojrzenia na istniejący dorobek naukowy (Maxwell 2004). Niniejszy artykuł ma wpisać się w zidentyfikowaną lukę, proponując ramy pojęciowe sytuujące środowisko naturalne w trzech odmiennych ujęciach dobrobytu.

1. Metodologia i struktura

Badanie oparte zostało na systematycznym przeglądzie literatury dotyczącej dobrobytu w ujęciu ekonomii neoklasycznej, a także w ujęciu społecznym i subiektywnym, pod kątem ujmowania w nich środowiska naturalnego. Pierwszym krokiem była kwerenda artykułów naukowych w bazie SCOPUS, oparta na filtrach tekstu wychwytyjących prace zawierające w tytule, abstrakcie lub słowach kluczowych anglojęzyczne terminy odwołujące się jednocześnie do: (1) dobrobytu, (2) środowiska naturalnego oraz (3) ram koncepcyjnych. Przeszukiwana populacja została zawężona do prac z zakresu nauk społeczno-ekonomicznych i psychologicznych, opublikowanych po 2000 roku. Na podstawie analizy abstraktów wybrano artykuły adekwatne tematycznie, a następnie wykorzystano metodę kuli śniegowej w celu zidentyfikowania kluczowych pozycji, nieujętych we wstępnych wynikach. Ze względu na deficyt opracowań dotyczących ekonomicznej koncepcji dobrobytu, bazę tekstów uzupełniono o podręczniki akademickie z tego zakresu. Ostatecznie, w przeglądzie uwzględnionych zostało 70 źródeł.

Kolejnym krokiem była analiza pozycji i powiązań środowiska naturalnego w ramach poszczególnych ujęć dobrobytu. Kluczowe pytania badawcze dotyczyły

---

³ Por. m.in. nieobecność zagadnień z zakresu psychologii środowiskowej w uznanym podręczniku zrównoważonego rozwoju wydanym przez Routledge (Redclift i Springett 2015).

sposobu definiowania środowiska przyrodniczego, opisanie przepływów między sferą środowiska i sferą społeczno-gospodarczą, w tym zwłaszcza zależności między dobrobytem a środowiskiem. Na tej podstawie opracowano graficzne modele ram pojęciowych, porządkujące kluczowe koncepcje. Modele „mapujące” powiązania społeczno-ekologiczne pozwalają zobrazować i lepiej zrozumieć złożone systemy (Keane 2016). Co istotne, nie należy traktować takich modeli jako jedynej właściwej interpretacji, bowiem selekcja i porządkowanie pojęć pozostają subiektywne i jako takie mogą być kontestowane lub modyfikowane.

Kolejne trzy części niniejszej pracy przedstawiają wyniki tych analiz dla poszczególnych ujęć dobrobytu, poprzedzone krótką charakterystyką każdego z nich. W ostatniej części zawarte są wnioski z porównania trzech podejść.

2. Rola środowiska naturalnego w ekonomii neoklasycznej

W dominującej obecnie ekonomii neoklasycznej wzrost dobrobytu społecznego jest utożsamiany ze wzrostem konsumpcji dóbr prywatnych i publicznych przez każdego konsumenta (Zadrozniak 2015). Wybory konsumenckie i umożliwiające ich realizację poziom dochodu są aproksymacją pojęcia użyteczności J. Benthamy. Według tej teorii ogólny dobrobyt można wyrazić jako arytmetyczną sumę użyteczności osiąganą przez poszczególne jednostki. Takie ujęcie pomijało jednak pozajednostkowy wymiar dobrobytu, co skłoniło A. Pigou do stwierdzenia, że indywidualne wybory mogą nieść za sobą koszt społeczny, nieujęty w wartościach rynkowych. Tak powstała koncepcja efektów zewnętrznych pozwoliła na zwrócenie uwagi na pozarynkowe składniki dobrobytu, w tym m.in. jakość środowiska.

W latach 30. XX wieku S. Kuznets dokonał operacjonalizacji kategorii dochodu narodowego, a powstały w ten sposób wskaźnik PKB stał się z czasem powszechnie używanym wskaźnikiem dobrobytu (Mäler 1996). W latach 70., m.in. na fali rosnącej świadomości antropogenicznej degradacji środowiska, rozwinęła się krytyka PKB jako zawężonej miary dobrobytu. H. Daly (1973) przeciwstawiał wzrostowi PKB koncepcję rozwoju jako procesu konwersji zasobów środowiska na jakość życia, gdzie gospodarka jest tylko narzędziem, a nie celem samym w sobie. Niemniej, PKB pozostaje powszechnie stosowanym miernikiem dobrobytu w ekonomii neoklasycznej. Według Raworth (2017) wynika to z dwóch rozpowszechnionych w tej dziedzinie założeń, tj. (1) cena, którą jednostka jest gotowa zapłacić za dane dobro, jest dobrym przybliżeniem osiąganą przez nią użyteczności, oraz (2) konsumenci zawsze wybiorą więcej danego dobra, niż mniej – w efekcie wzrost dochodu staje się równoznaczny ze wzrostem dobrobytu.

Pozycja środowiska naturalnego w koncepcjach ekonomicznych radykalnie zmieniała się w czasie (por. Gomez-Baggethun i in. 2010). Jeszcze w XVIII wieku fizjokraci uznawali ziemię⁴ za główne źródło bogactwa. W kolejnym stuleciu

---

⁴ Użyty tu termin „ziemia” odnosił się *de facto* do różnych zasobów naturalnych dostarczających (wg współczesnej terminologii) usług ekosystemów, w tym np. łowisk czy kopalin.

ekonomia klasyczna postrzegała ją jako kluczowy, obok pracy, czynnik produkcji i źródło wartości użytkowej, a jednocześnie istotną barierę rozwoju. Dopiero paradygmat neoklasyczny – postrzegając ziemię przez pryzmat wartości wymiennej – pozbawił ją roli odrębnego czynnika produkcji. Ekonomia koncepcyjnie wyzwoliła się z biofizycznych ograniczeń dzięki teoriom substytucyjności kapitałów oraz optymalnego wykorzystania przyrody. Wedle tych założeń wolny rynek i innowacje technologiczne miały zapewnić optymalną ścieżkę wykorzystania zasobów naturalnych, jednak obserwowana degradacja środowiska (i związane z tym koszty społeczne) unaocniły potrzebę silniejszego włączenia środowiska w rozważania ekonomiczne. To doprowadziło do wykształcenia nowych nurtów badawczych, najpierw ukonstytuowania się ekonomii środowiska i zasobów naturalnych (dalej: EŚ), a potem wydzielenia się ekonomii ekologicznej. EŚ stosuje aksjomaty ekonomii neoklasycznej. by poszerzyć pole analizy o środowisko naturalne, drugi nurt wykorzystuje interdyscyplinarny aparat pojęciowy, osadzając gospodarkę w ramach ograniczonego ekosystemu planetarnego (Harris i Roach 2017). W dalszej części skupimy się na EŚ jako subdyscyplinie ekonomii neoklasycznej⁵.

EŚ dostrzegła, że teoria neoklasyczna umniejsza znaczenie przyrody, pomijając (istotne dla rozwoju i wyczerpywalne) nierynkowe zasoby naturalne. Maksymalizacja dobrobytu społecznego wymaga uwzględnienia ich wartości w analizie kosztów i korzyści (tamże). Wycena pozwala zinternalizować efekty zewnętrzne, jednocześnie przekształcając elementy świata biofizycznego w niematerialny przepływ wartości i użyteczności. Przyroda ma w tym ujęciu nie tylko wartość użytkową, związaną z pośrednim lub bezpośrednim wykorzystaniem, ale także pozaużytkową, wynikającą z satysfakcji z samego faktu, że coś istnieje. Kwantyfikacji tych wartości służą metody wyceny oparte na preferencjach deklarowanych przez konsumentów lub ujawnionych na istniejących rynkach, powiązanych z analizowanym elementem środowiska (Giergiczny i Kronenberg 2012). Wraz z rozwojem tych metod podejmowane są próby „zazielenienia” wskaźnika PKB przez uwzględnienie bezpośredniego spożycia usług środowiska i wartości strat środowiskowych oraz inwestycji/deprecjacji zasobów naturalnych (Żylicz 2010).

Z perspektywy EŚ funkcja środowiska naturalnego w gospodarowaniu jest dwojaka. Po pierwsze, jest czynnikiem produkcji, tj. składnikiem funkcji produkcji dostarczającym zasobów wykorzystywanych do maksymalizacji użyteczności. Po drugie, ma także zdolność asymilowania odpadów i emisji z procesu gospodarowania, ograniczając tym samym ich negatywny wpływ na dobrobyt społeczny (Hodge 1997). Wraz z rozwojem ekonomii zrównoważonego rozwoju kluczowe znaczenie w gospodarowaniu środowiskiem zyskała kategoria trwałości przepływu tych dóbr i usług. Została ona „przetłumaczona” na język EŚ jako maksymalizacja zagregowanej w czasie renty uzyskiwanej z eksploatacji kapitału naturalnego (Folmer i in. 1996). Wyznaczenie optymalnego tempa eksploatacji napotyka

---

⁵ Zainteresowanych pozycją środowiska w ekonomii ekologicznej odsyłamy m.in. do prac: Daly i Farley 2011, Dokurno i in. 2015.

jednak problem nieodnawialności części zasobów. Odpowiedzią stała się koncepcja słabej trwałości, zakładająca, że utrzymanie danego poziomu dobrobytu wymaga, by wyczerpywanie kapitału naturalnego było równoważone akumulacją innych typów kapitału (Pearce i Atkinson 1993). Gwarantem trwałości rozwoju gospodarczego ma być działanie rynkowego mechanizmu ceny, który stymuluje efektywność wykorzystania zasobów oraz substytucję dóbr środowiskowych przez rozwiązania bardziej zaawansowane technologicznie (Dokurno i Fiedor 2019). Jeśli mechanizm rynkowy nie jest w stanie doprowadzić do efektywnej alokacji zasobów środowiska i następujące ich degradacja, dla EŚ oznacza to, że mamy do czynienia z błędem rynku wynikającym z faktu niedoszacowania wartości takich zasobów, co może być przesłanką dla interwencji regulatora (Zrałek 2016).

Zgodnie z twierdzeniem R. Coase'a (1960), osiągnięcie optymalnego rozkładu kosztów jest możliwe na drodze negocjacji społecznych, bez konieczności ingerowania w działanie rynku. Wymaga to istnienia precyzyjnie określonych praw własności oraz pomijalnych kosztów transakcyjnych. W praktyce jest to trudne, bowiem wiele dóbr środowiskowych ma charakter dóbr wolnego dostępu, co uniemożliwia precyzyjne określenie praw własności oraz włączenie w negocjacje wszystkich zainteresowanych stron (Löfgren 1996). Jednym z rozwiązań postulowanych w łonie ekonomii neoklasycznej jest stosowanie quasi-rynkowych mechanizmów ochrony środowiska. Przykładem jest mechanizm *cap and trade*, który arbitralnie określa maksymalny pułap emisji zanieczyszczeń danej substancji i dystrybuje zbywalne pozwolenia na jej emisję. Tym samym kolejne elementy środowiska włączane są w ramy wartości wymiennej, kontynuując trend zapoczątkowany przez ekonomistów neoklasycznych.

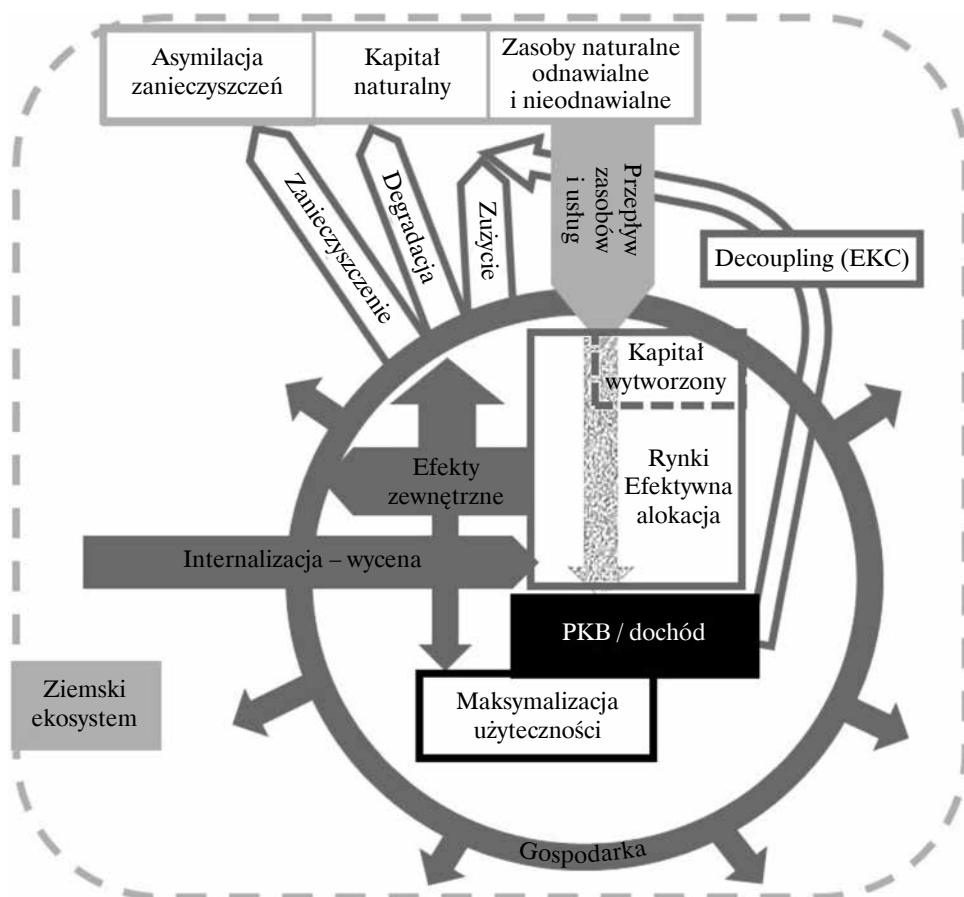
Środowisko naturalne poddane utowarowieniu tworzy strumień przyczyniający się do maksymalizacji dobrobytu mierzonego wskaźnikiem PKB. Jednocześnie, wzrost PKB ma istotny, zwrotny wpływ na stan środowiska. Według koncepcji Środowiskowej Krzywej Kuznetsa (EKC) (Kukla-Gryz 2004) wzrost PKB początkowo oddziałuje negatywnie na stan środowiska, jednak w pewnym momencie następuje przełamanie (*decoupling*) i dalszy wzrost gospodarczy prowadzi do ograniczenia stopnia degradacji. Teoria ta pozycjonuje czyste środowisko jako dobro luksusowe, którego marginalna użyteczność rośnie wraz z postępem społeczno-gospodarczym. Weryfikacja empiryczna EKC pozostaje niejednoznaczna, m.in. ze względu na trudność uchwycenia zjawiska przenoszenia emisyjnych przemysłów za granicę (*carbon leakage*) oraz efektu odbicia (*rebound effect*), czyli presji środowiskowej wynikającej z wykorzystania nadwyżki uzyskanej dzięki wzrostowi efektywności (Gaurin i Scholz 2015).

Poniższa rycina przedstawia pozycję środowiska naturalnego w ekonomicznym ujęciu dobrobytu. Postrzeganie zasobów środowiska i usług asymilacji zanieczyszczeń w kategoriach kapitału oznacza, że przyroda jest cennym wkładem do procesu gospodarowania, którym należy rozważnie zarządzać. Kapitał naturalny generuje przepływ użyteczności, alokowany za pośrednictwem rynku do konsumentów lub przekształcany w inne rodzaje kapitału. Konsumpcja zachodząca na rynku przekłada się na PKB, które jest aproksymacją dobrobytu rozu-

mianego jako maksymalizacja użyteczności. Wzrost PKB powinien prowadzić do ograniczenia negatywnej antropopresji, zgodnie z hipotezą EKC. Jednocześnie, niedoskonałość rynku powoduje, że wykorzystanie dóbr środowiska prowadzi do powstawania efektów zewnętrznych, które mogą negatywnie oddziaływać na dobrobyt społeczny przez zanieczyszczenie środowiska, degradację i deprecjację kapitału naturalnego. Postulowanym rozwiązaniem jest internalizacja efektów zewnętrznych, poprzez przypisanie ceny nierynkowym zasobom i usługom środowiska. To z kolei prowadzi do ekspansji sfery gospodarczej, kosztem sfery biofizycznej. Postrzeganie przyrody przez pryzmat wartości wymiennej sprawia, że – w ujęciu słabej trwałości – ekspansja ta nie stanowi zagrożenia dla dobrobytu, dopóki jest kompensowana wzrostem wartości innych typów kapitału.

Rysunek 1

Rola środowiska naturalnego w ekonomicznym ujęciu dobrobytu

Źródło: opracowanie własne; kolorem czarnym oznaczono elementy definiujące cel rozwoju, jasnoszarym konceptualizujące środowisko naturalne, ciemnoszarym – odniesiony do relacji człowiek–środowisko aparat pojęciowy ekonomii neoklasycznej. Strzałka wypełniona teksturą pokazuje schematycznie ścieżkę wpływu środowiska naturalnego na dobrobyt.

3. Rola środowiska naturalnego w społecznym ujęciu dobrobytu

W latach 60 i 70. XX wieku pojawił się alternatywny wobec podejścia skoncentrowanego na PKB ruch wskaźników społecznych (*social indicators*) kwestionujący zawężenie ludzkich potrzeb do sfery ekonomicznej, zaspokajanej za pośrednictwem rynku (Andrews 1974). Uwzględnienie wymiaru społecznego miało umożliwić lepsze opisanie przemian zachodzących w ówczesnych społeczeństwach Zachodu, w których coraz powszechniejszy materialny dobrobyt nie doprowadził do zaniku niepokojów społecznych. Ruch *social indicators* zaczął wygasać pod koniec lat 70., ustępując miejsca koncepcjom stawiającym w centrum perspektywę indywidualną, skoncentrowanym na zaspokajaniu podstawowych potrzeb ludzkich jako ścieżki osiągnięcia dobrobytu (np. Max-Neef 1991). Próbę połączenia liberalnej perspektywy wolności jednostki i aspektu strukturalnego stanowiła koncepcja zdolności i funkcjonowań A. Sena (1999), kładąca nacisk na faktyczną równość możliwości zaspokajania potrzeb. Stała się ona inspiracją dla wskaźnika Human Development Index, wykorzystywanego jako alternatywa wobec PKB.

Filozoficzna podstawa społecznego ujęcia dobrobytu to normatywizm, czyli założenie o istnieniu powszechnie akceptowanego wzorca „dobrego życia”, który można rozpisać na poszczególne cenione przez ludzi stany, zachowania czy warunki. Dobrobyt byłby więc w tym ujęciu możliwością zaspokojenia społecznie cenionych potrzeb. Dwie kluczowe charakterystyki tego ujęcia to wielowymiarowość i zobiektywizowanie. Pierwsza z nich oznacza, że pomiar ludzkiego dobrobytu wymaga uwzględnienia pewnej liczby jego nieredukowalnych wymiarów. Druga zakłada, że „prawda” o doświadczanym dobrobycie może zostać odczytana z warunków (rozumianych jako możliwość zaspokajania określonego zestawu potrzeb), w jakich dana jednostka funkcjonuje.

Współcześnie punktem wyjścia dla rozważań o relacji człowieka ze środowiskiem w naukach społecznych jest Nowy Paradygmat Ekologiczny (Catton i Dunlap 1980), uznający kluczowe znaczenie sprawczości człowieka, ale jednocześnie dostrzegający jego uwikłanie w sieć wzajemnych zależności ze środowiskiem naturalnym. Mimo odejścia od indeterminizmu człowiek pozostaje na wyróżnionej pozycji, co nadaje środowisku naturalnemu charakter utylitarny. Kluczowym krokiem w konceptualizacji tej utylitarniej funkcji stała się kategoria usług ekosystemów (*ecosystem services*, ES), definiowanych jako korzyści – podstawowe, regulacyjne, zaopatrujące i kulturowe – uzyskiwane przez ludzi z ekosystemów (MEA 2005). U źródła ES znajdują się cechy biofizyczne, tj. struktury oraz procesy fizyczne, chemiczne i biologiczne, których interakcje przekładają się na funkcje ekosystemów, które z kolei warunkują podaż społecznie wartościowanych⁶ rezultatów (De Groot i Braat 2015). Stabilny przepływ ES lub, innymi słowy, trwałość zdolności produkcyjnej zasobów środowiska, wymaga ochrony środowiska naturalnego przed rosnącą antropopresją. Presja ta może bowiem doprowadzić

⁶ Pozytywnie lub negatywnie – por. antyświadczania ekosystemów, *ecosystem disservices* (Dunn 2010).

do nieodwracalnej utraty ES fundamentalnych dla przetrwania i dobrobytu ludzi (Dokurno i in. 2017).

Badania społeczne wskazują, że przepływ ES jest warunkowany przez konkretne warunki społeczno-polityczne. Po pierwsze, ES mogą mieć charakter utowarowiony lub nie, co wiąże się z możliwością ich wyceny (por. część 3). Po drugie, faktyczne wykorzystanie ES dla poprawy dobrobytu zależy od określonych struktur społeczno-politycznych (Fisher i in. 2014):

- 1) kontrola dostępności: możliwość włączenia danej ES w reżim prawa własności,
- 2) kapitał fizyczny, ludzki i społeczny: odpowiednio technologia, wiedza oraz wzorce i normy społeczne stwarzające warunki dla czerpania korzyści z ekosystemów,
- 3) substytucja: możliwość uniezależnienia się od bezpośredniego przepływu ES dzięki wykorzystaniu zdobyczy technologii.

W ramach określonych przez struktury społeczno-polityczne, czerpane ze środowiska korzyści tworzą warunki dla zaspokojenia lub bezpośrednio zaspokajają szereg podstawowych potrzeb (w ujęciu M. Max-Neefa) lub funkcjonowań (w ujęciu A. Sena). Tym samym przepływy ze środowiska do sfery społecznej przyczyniają się do osiąganego dobrobytu, choć precyzyjne sformułowanie i zbadanie tych zależności pozostaje wyzwaniem (por. Polishchuk i Rauschmayer 2012).

Zastosowanie perspektywy systemowej pozwoliło zrekonceptualizować relacje człowiek–środowisko jako system społeczno-ekologiczny (*socio-ecological system*, SES), czyli dynamiczny i skalowalny układ obejmujący sprzężenia zwrotne wpływające na zdolność biosfery do podtrzymywania rozwoju społecznego (Fischer i in. 2015). SES podkreśla wielokierunkowy charakter relacji człowiek–środowisko. O ile przepływ biosfera → sfera społeczna jest reprezentowany przez koncepcję ES, to relacja o przeciwnym zwrocie ma bardziej złożony charakter. Pierwsza wiązka to antropogeniczna rekonfiguracja struktur i procesów biofizycznych będąca rezultatem konsumpcji zasobów, zawłaszczania i eksploatacji kolejnych elementów biosfery oraz emisji zanieczyszczeń. Druga wiązka to sprzężenia zwrotne, czyli społeczna odpowiedź oparta na postrzeganiu i wartościowaniu środowiska i jego zmian, które możemy podzielić na działania mitygacyjne i adaptacyjne (Fisher i in. 2014). Mitygacja polega na ograniczaniu skali antropopresji, podczas gdy adaptacja to rekonfiguracja systemu dostosowująca sferę społeczną do przewidywanych lub obserwowanych środowiskowych konsekwencji antropopresji. Podstawowe kategorie analityczne w badaniach nad SES to (Gallopín 2006):

- 1) odporność (*resilience*): zdolność systemu do zaabsorbowania wewnętrznych lub zewnętrznych zaburzeń i utrzymania swojej funkcji (Folke 2006); odporność ekosystemów jest wprost związana z bioróżnorodnością, której ochrona ma zatem strategiczne znaczenie dla zachowania trwałej zdolności przyrody do świadczenia ES (Arrow i in. 1995),
- 2) podatność (*vulnerability*): prawdopodobieństwo istotnego uszkodzenia struktury systemu w wyniku ekspozycji na zaburzenie lub rosnącą presję (Turner i in. 2003),

3) adaptacyjność (*adaptability*): zdolność dostosowania się do zmian w sposób minimalizujący szkody dla systemu, a jednocześnie maksymalizujący potencjał wykorzystania nowych możliwości i zaabsorbowania pojawiających się konsekwencji zmian (IPCC 2001).

W ramach podejścia społecznego wiele miejsca poświęca się społeczno-politycznym uwarunkowaniom odpowiedzi na problemy środowiskowe. Przedstawimy krótko trzy nurty badawcze analizujące różne aspekty tego zjawiska, tj. badania świadomości ekologicznej, sprawiedliwości ekologicznej oraz zarządzania dobrem wspólnym.

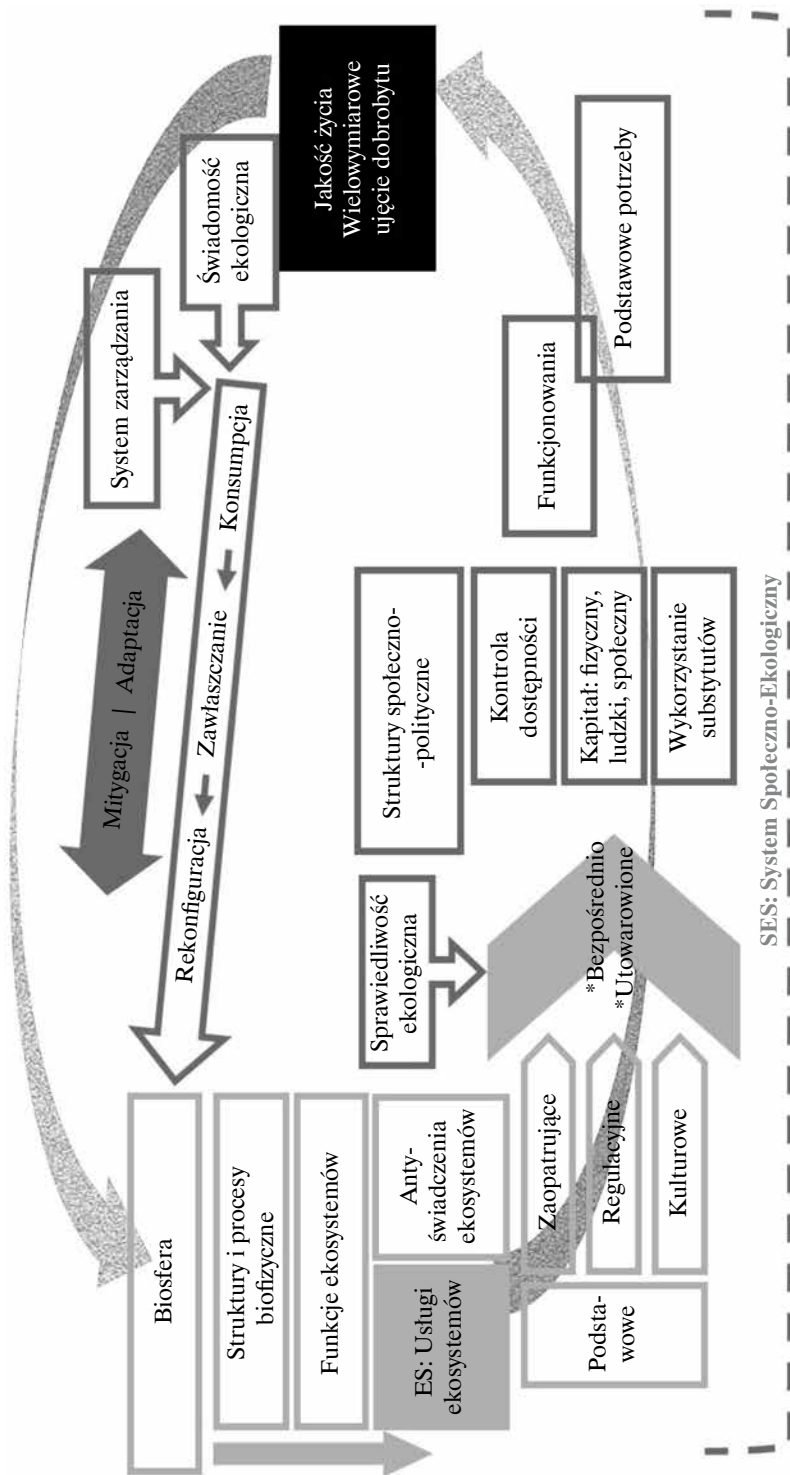
Świadomość ekologiczna ma stanowić źródło postaw i zachowań ukierunkowanych na troskę o środowisko. W ujęciu Ingleharta (1997) to wyraz postmaterializmu i fundament jednego z gamy nowych ruchów społecznych w krajach postindustrialnych, dążących do podnoszenia dobrobytu i osiągania pożądanego stylu życia. Powiązanie świadomości ekologicznej z zamożnością stało się swoistym dogmatem umacnianym przez wielu polityków i ekonomistów⁷, jednak nie znalazło potwierdzenia w badaniach empirycznych (Dunlap i York 2008). Nowe wytlumaczenie genezy postaw proekologicznych przedstawił J. Martinez-Alier (2002), wyróżniając – jako jedno z trzech podejść – nurt ekologii ubogich, stanowiący najliczniejszy globalnie odłam ruchu ekologicznego. To postawa osadzona w bezpośredniej, materialnej zależności od środowiska, walcząca jednocześnie o powstrzymanie degradacji środowiska (ekstrakcji zasobów, zanieczyszczenia wód i powietrza) i o sprawiedliwość społeczną.

Ekologia ubogich dotyka aspektu nierównej przestrzennej dystrybucji kosztów i korzyści środowiskowych oraz kształtujących je relacji władzy. Te zagadnienia są przedmiotem zainteresowania sprawiedliwości ekologicznej, nurtu koncentrującego się na prawie lokalnych społeczności do swojego środowiska i dokumentującego walki przeciwko zawłaszczaniu gruntów i zasobów, przekształcaniu ich w towar cyrkulujący w globalnym systemie gospodarczym (Bullard 2005; Angelovski i Martinez-Alier 2014). Kwestia własności i prawa dysponowania zasobami środowiska rodzi z kolei pytanie o system zarządzania środowiskiem. Zasoby środowiska stanowią przykład dóbr wspólnych, ich konsumpcja jest konkurencyjna, ale (zwykle) nie ma możliwości wyłączenia innych podmiotów z ich użytkowania. Rozpowszechniona koncepcja tragedii wspólnego pastwiska (Hardin 1968) zakłada, że użytkownicy nie dokonają samoograniczenia pozwalającego uniknąć załamania wykorzystywanego wspólnie ekosystemu. Jednak badania empiryczne dowodzą, że wiele zasobów naturalnych o ograniczonej skali przestrzennej jest zarządzanych trwale w oparciu o samoorganizację użytkowników, podczas gdy odgórne nałożenie nowego reżimu zarządzania często przyspiesza ich degradację (Ostrom 2009).

---

⁷ Przykładem może być wypowiedź L. Summersa, głównego ekonomisty Banku Światowego, który stwierdził w 1991 roku, że: *zapotrzebowanie na czyste środowisko wśród biednych ludzi jest niskie, ponieważ popyt na to dobro ma wysoki współczynnik elastyczności dochodowej* (za: Guha i Martinez-Alier 2013, tłumaczenie własne).

Rysunek 2
Rola środowiska naturalnego w społecznym ujęciu dobrobytu

Źródło: opracowanie własne; kolorem czarnym oznaczono elementy definiujące cel rozwoju, jasnoszarym konceptualizujące środowisko naturalne, ciemnoszarym – odniesiony do relacji człowiek-środowisko aparat pojęciowy wypracowany w ramach społecznego ujęcia dobrobytu. Strzałki wypełnione teksturą pokazują schematycznie ścieżkę wpływu środowiska naturalnego na dobrobyt i reakcję zwrotną.

Usystematyzowane wyniki przeglądu literatury dotyczącej roli środowiska naturalnego w społecznym ujęciu dobrobytu przedstawia rysunek 2. Podstawowym kanałem relacji biosfera → człowiek są ES, czyli korzyści lub antyświadczania przepływające ze środowiska naturalnego do sfery społecznej. Stanowią one wymiar lub czynnik warunkujący zaspokojenie szerokiej gamy podstawowych potrzeb człowieka, co z kolei decyduje o osiągniętej jakości życia. Struktury społeczno-polityczne i nierównomierna dystrybucja kosztów i korzyści środowiskowych są generowanym społecznie filtrem wpływającym na faktyczną realizację przepływów środowisko → dobrobyt. Podporządkowana osiągnięciu dobrobytu konsumpcja dóbr środowiskowych oddziałuje zwrotnie na biosferę, przez zawłaszczanie i eksploatację zasobów, a w konsekwencji – rekonfigurację struktur i procesów biofizycznych. Model konsumowania dóbr środowiskowych jest uzależniony od świadomości ekologicznej aktorów społecznych i systemu zarządzania zasobami naturalnymi. Postawa proekologiczna rodzi potrzebę działań mitygacyjnych i adaptacyjnych, oddziałujących odpowiednio na przyczyny i skutki antropogenicznych zaburzeń w biosferze.

4. Rola środowiska naturalnego w subiektywnym ujęciu dobrobytu

Na przełomie lat 70. i 80. XX wieku badania nad dobrobytem zostały poszerzone o perspektywę psychologiczną, podkreślającą znaczenie odczuwanej satysfakcji z życia. Punktem wyjścia było dostrzeżenie rozbieżności między „zobiektywizowanymi” warunkami życia, a odczuwanym *de facto* przez ankietowanych poziomem zaspokojenia potrzeb (Cambell 1976) oraz ujawnienie rosnącego rozdzwienku między dochodem a zadowoleniem z życia (Easterlin 1976). Od lat 80. rozwijały się konceptualizacje subiektywnego ujęcia dobrobytu, wpisujące się w trzy szerokie typy mierników: (1) satysfakcję z życia, (2) doświadczany dobrostan oraz (3) eudajmonię (Stiglitz i in. 2018). Rozwój nowej dziedziny, nazwanej ekonomią szczęścia, widoczny był początkowo w sferze badawczej, ale z czasem także w polityce publicznej (Odermatt i Stutzer 2017), czego dowodem jest m.in. publikowany od 2012 roku raport agencji ONZ pt. World Happiness Report (Heliwell i in. 2018).

Dobrobyt w ujęciu subiektywnym jest definiowany jako dokonywana przez ludzi całościowa ocena ich życia i doświadczeń emocjonalnych (Diener i in. 2017). Filozoficzną podstawą subiektywnego ujęcia dobrobytu jest socjologia humanistyczna, wedle której postrzeganie danej sytuacji jako rzeczywistości istniejącej sprawia, że jej skutki są realnie odczuwane. Przedmiotem pomiaru staje się zatem to, co dana osoba uznaje za ważne, niezależnie od tego, czy jest to policzalne. Oznacza to odejście od wykorzystywanej w ekonomicznym ujęciu dobrobytu kategorii użyteczności decyzji – opartej na ujawnionych preferencjach konsumenta – na rzecz użyteczności doświadczanej, odwołującej się bezpośrednio do indywidualnych deklaracji respondentów (Michoń 2010).

W ujęciu subiektywnego dobrobytu znaczenie zyskują wartości stojące za ludzkimi postawami, potrzebami, decyzjami. Dyskusja o psychologicznych podstawach relacji człowiek–środowisko sięga przynajmniej prac Aldo Leopolda (1949) i jego koncepcji poczucia przynależności człowieka do przyrody. Współcześnie wyróżnia się trzy rodzaje systemów aksjologicznych znajdujących się u podłoża postaw względem środowiska naturalnego: indywidualizm, ludzki altruizm oraz biocentryzm (por. Stern i Dietz 1994, Borys 2005), przy czym bardziej altruistyczne wartości sprzyjają podejmowaniu prośrodowiskowych decyzji (Schultz i Zelezny 2003). Spośród trzech typów postaw, tylko biocentryzm rozszerza podmiotowość etyczną poza wspólnotę ludzką, przydając środowisku naturalnemu wartość autoteliczną. Znajduje to odzwierciedlenie w koncepcji biofilii (Wilson 1984) zakładającej, że w toku ewolucji wykształciła się u człowieka potrzeba kontaktu i afiliacji ze środowiskiem naturalnym. Na gruncie psychologii biofilia koresponduje z koncepcją przyrody jako przedłużenia ludzkiej jaźni (Roszak 2001).

Empiryczny dorobek psychologii środowiska wskazuje, że kontakt ze środowiskiem naturalnym przynosi człowiekowi szereg korzyści, tj. wzmacnia pozytywny afekt i osłabia negatywny (McMahan i Estes 2015), podnosi poziom satysfakcji z życia (Biedenweg i in. 2017), poprawia funkcjonowanie mechanizmów poznawczych (Berman i in. 2012), podnosi samoocenę (Zhang i in. 2014), wzmacnia poczucie sensu życia (Passmore i Howell 2014) oraz pozytywnie oddziałuje na zdrowie (Bowler i in. 2010). Kolejne badania pokazują także wpływ kontaktu z przyrodą na częstsze występowanie postaw i zachowań prośrodowiskowych (Zelenski i in. 2015) oraz negatywne konsekwencje psychologiczne i rozwojowe wynikające z deficytu kontaktu z naturą (Louv 2008). Zrozumienie wpływu środowiska naturalnego na subiektywny dobrobyt wymaga jednak prześledzenia mechanizmów tłumaczących te oddziaływania.

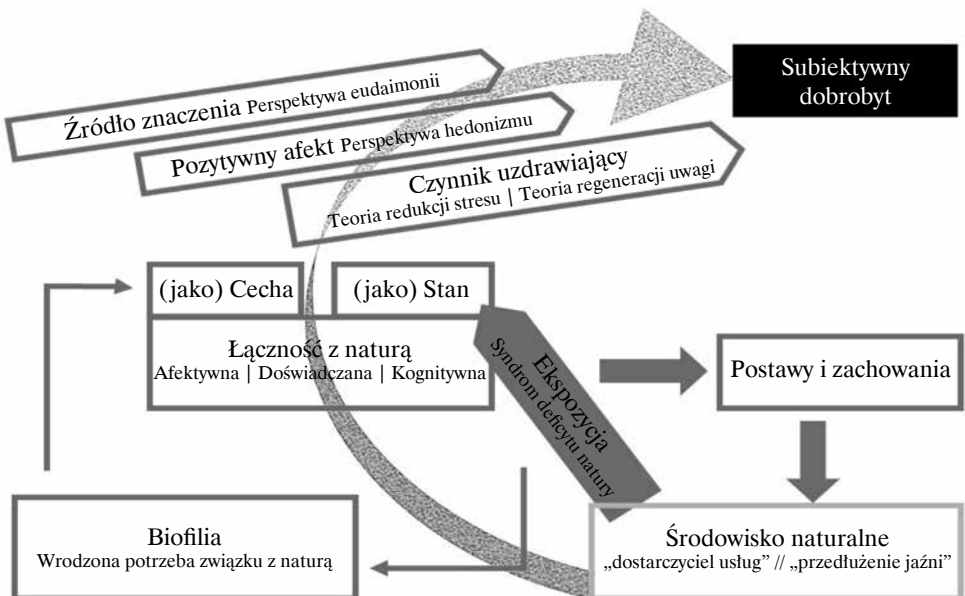
Kluczowe znaczenie w psychologii środowiska ma kategoria łączności z naturą (*nature connectedness*, NC), definiowana jako subiektywne odczucie powiązania – afektywnego, doświadczanego i kognitywnego – ze światem natury (Capaldi i in. 2014, Zelenski i Nisbet 2014). Indywidualny poziom NC można traktować jako stopień ekspresji biofilii. Z jednej strony NC pozytywnie wpływa na dobrobyt jednostki – zarówno jako cecha osobowości otwierająca możliwość czerpania satysfakcji z bycia częścią przyrody, jak i pozytywny stan wzbudzany w kontakcie z przyrodą (Nisbet i in. 2011). Jednocześnie NC warunkuje także postawy i zachowania prośrodowiskowe (Nisbet i in. 2009). Brakuje wciąż jasności, jakie czynniki determinują indywidualny poziom NC, choć wskazuje się m.in. na rolę bezpośredniego doświadczania przyrody w dzieciństwie (Ward Thompson i in. 2008).

Zrozumienie relacji między NC a subiektywnym ujęciem dobrobytu wymaga przyjrzenia się czynnikom kształtującym ten dobrobyt. Po pierwsze, kontakt z naturą może kreować poczucie bycia częścią większej całości, co z kolei jest fundamentem eudajmonii (Howell i in. 2013). Kolejny czynnik to szereg pozytywnych afektów wywołanych obcowaniem z przyrodą. W tym kontekście często mówi się o emocji zachwytu jako szczególnie związanej z kontaktem ze środowiskiem naturalnym (McMahan 2018). Trzeci element to czynnik uzdrawiający, tu rozpatry-

wany przede wszystkim przez pryzmat zdrowia psychicznego, i zbudowany wokół dwóch teorii z pola psychologii środowiska. Teoria redukcji stresu stanowi, że kontakt ze środowiskiem naturalnym ogranicza fizyczny i psychologiczny stres (Ulrich i in. 1991). Z kolei teoria regeneracji uwagi zakłada, że – w przeciwieństwie do środowiska naturalnego – współczesne środowisko miejskie wytwarza bodźce obciążające mechanizm poznawczy, co prowadzi do wyższego poziomu stresu i zmęczenia (Kaplan 1995).

Wyniki przeglądu literatury dotyczącej roli środowiska naturalnego w subiektywnym ujęciu dobrobytu zostały przedstawione na rysunku 3. Wykształcona ewolucyjnie potrzeba związku z przyrodą – biofilia – znajduje odzwierciedlenie w osobowości jednostki jako cecha łączności z naturą. Sprzyja ona osiągnięciu eudajmonii, poprzez poczucie bycia częścią większej całości oraz jest źródłem pozytywnego afektu. Łączność z naturą można rozpatrywać także jako stan, wzbudzany przez faktyczną ekspozycję na środowisko naturalne. Bycie w naturze pozwala zregenerować mechanizm poznawczy i zredukować stres powstający w kontakcie z przekształconym, miejskim środowiskiem. Jednocześnie łączność z naturą jest też predyktorem postaw i zachowań prośrodowiskowych. Powstaje więc dodatnie sprzężenie zwrotne, w którym ekspozycja na środowisko naturalne sprzyja osiągnięciu stanu łączności z naturą, co z kolei przyczynia się do przyjęcia bardziej prośrodowiskowych postaw, a w efekcie zwiększenia stopnia ochrony środowiska naturalnego.

Rysunek 3
Rola środowiska naturalnego w subiektywnym ujęciu dobrobytu

Źródło: opracowanie własne; kolorem czarnym oznaczono element definiujący cel rozwoju, jasnoszarym konceptualizację środowiska naturalnego, ciemnoszarym – odniesiony do relacji człowiek-środowisko aparat pojęciowy wypracowany w ramach subiektywnego ujęcia dobrobytu. Strzałka wypełniona teksturą pokazuje schematycznie ścieżkę wpływu środowiska naturalnego na dobrobyt.

Dyskusja

Porównanie przedstawionych w artykule podejść do ujmowania roli środowiska naturalnego w realizacji dobrobytu pozwala zarysować kilka kwestii. Pierwsze pytanie dotyczy definiowania środowiska naturalnego. EŚ przywraca mu rolę jednego z czynników produkcji, posługując się kategorią kapitału. Zamiast dobra wolnego, w zasadzie nieograniczonego, przyroda zaczyna jawić się jako cenna składowa procesu produkcji, którą należy rozważnie dysponować, aby zmaksymalizować osiągany w czasie zwrot. Jednocześnie, środowisko ulega dematerializacji, postrzegane przez pryzmat generowanego strumienia wartości wymiennych, a nie konkretnych wielkości biofizycznych. W ujęciu społecznym środowisko zostaje przedstawione jako (eko)system o skali od lokalnej do planetarnej, który – dzięki określonym strukturalnym i procesom biofizycznym – posiada funkcje pozwalające na generowanie wartościowych społecznie usług. Ekosystemy posiadają ograniczoną odporność, co oznacza, że przekroczenie pewnych biofizycznych granic (degradacja struktur, zaburzenie procesów) prowadzi do nieodwracalnej zapaści, czyli utraty ich dotychczasowej funkcjonalności. Na tym tle, literatura dotycząca subiektywnego ujęcia dobrobytu poświęca najmniej uwagi analizie samego środowiska naturalnego, jawi się ono jako wewnętrznie niezróżnicowane, niezmiennie. Jednocześnie, odwołanie do biocentryzmu zacięra wyraźną w innych podejściach granicę między sferą społeczną i przyrodniczą, traktując środowisko jako przedłużoną jaźń człowieka.

Kluczowe dla zrozumienia roli środowiska naturalnego jest ujmowanie przepływów między środowiskiem a sferą społeczną. W ekonomii neoklasycznej oraz ujęciu społecznym środowisko naturalne generuje strumień korzyści konsumowany przez ludzi, postrzegane jest zatem przede wszystkim utylitarnie, jako czynnik warunkujący osiąganie dobrobytu. W ujęciu subiektywnym sama relacja z przyrodą może być już składową dobrobytu, wpisując się w koncepcję eudajmonii, zakorzenienia w świecie. Ciekawa jest nieliniowość powiązań na osi człowiek–środowisko, wyrażana sprzężeniami zwrotnymi. Najlepiej widoczne jest to w ujęciu społecznym, gdzie wykorzystanie perspektywy systemowej pozwoliło wyróżnić adaptację i mitygację jako odmienne typy odpowiedzi na kryzys ekologiczny, u podłoża których leży zmiana świadomości ekologicznej. Ujęcie subiektywne zawiera relację zwrotną zakładającą, że ekspozycja na środowisko naturalne sprzyja powstawaniu postaw proekologicznych, nie bierze się tu jednak pod uwagę tego, jak ludzkie zachowania zmieniają funkcje środowiska. EŚ przedstawia natomiast hipotezę EKC, o zwrotnym wpływie wzrostu PKB na stopień degradacji środowiska. Wedle tej koncepcji bogacenie się społeczeństw skutkuje zmianami modelu produkcji i oczekiwań społecznych, podnosząc rangę czystego środowiska, a zatem zwiększając koszt jego degradacji.

Postrzeganie czystego środowiska jako swoistego dobra luksusowego odnajdujemy zarówno w koncepcji EKC (ujęcie ekonomiczne) jak i w postmaterializmie Ingleharta (ujęcie społeczne). Hipotezy te zakładają *implicite* istnienie psychologicznego uwarunkowania, wedle którego troska o środowisko natural-

ne pojawia się dopiero po zaspokojeniu bardziej podstawowych potrzeb. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w nurcie psychologii środowiskowej. Problem z empiryczną weryfikacją postmaterialistycznych koncepcji sugeruje, że powstają one na fundamencie ideologicznym, związanym z paradygmatem neoliberalnym. Przeciwwstawne podejście odnajdujemy w ekopsychologii i sprawiedliwości ekologicznej, które eksplorują i uzasadniają sprzeciw wobec utowarowienia przyrody w oparciu o metafizyczną lub materialną zależność danej społeczności od otaczającego ich środowiska. Sprawiedliwość ekologiczna podkreśla aspekt dystrybucji kosztów i korzyści środowiskowych, wskazując, że relatywna deprivacja w tym zakresie pokrywa się z innymi formami wykluczenia. O ile EŚ tłumaczy taki stan procesami rynkowymi związanymi z minimalizacją kosztów, to badacze społeczni wskazują na rolę struktur społeczno-politycznych i relacje władzy.

Analiza motywacji do działań proekologicznych prowadzi ostatecznie do rozważań o naturze człowieka. Przyjęty w ekonomii neoklasycznej model *homo economicus* zakłada, że każda jednostka maksymalizuje indywidualną użyteczność w oparciu o pełną wiedzę i racjonalną kalkulację. Jednak problemy środowiskowe mają często złożony charakter, odroczone i nieliniowe konsekwencje. Próbą sformułowania alternatywnego modelu ludzkich zachowań jest koncepcja *homo sustinens*, rozszerzająca pojęcie racjonalności gospodarowania na kilku płaszczyznach, m.in. wielowymiarowości potrzeb, czy spojrzenia intertemporalnego (Siebenhuner 2000). Wykorzystanie poszerzonej koncepcji natury ludzkiej widzimy w ujęciu społecznym, odwołującym się choćby do wielowymiarowości dobrobytu. Z kolei ujęcie subiektywne kładzie nacisk na postrzeganie człowieka jako jednostki realizującej się poprzez relacje z innymi podmiotami, także nie-ludzkimi. W tej perspektywie środowisko naturalne zyskuje wartość relacyjną, wychodzącą poza utarty dualizm wartości utylitarnych i autotelicznych (Jax i in. 2018).

W celu dokonania pełniejszej systematyzacji roli środowiska w różnych ujęciach dobrobytu należałoby uwzględnić także nurty ekonomii heterodoksyjnej, przede wszystkim ekonomię ekologiczną oraz ekonomię zrównoważonego rozwoju (por. Dokurno i in. 2015). Zadanie to wykracza poza zakres niniejszej pracy, pozostaje jednak obiecującym kierunkiem badań. Fiedor i in. (2016) wskazują, że potencjał osadzenia dorobku ekonomii ekologicznej w ekonomii neoklasycznej jest ograniczony ze względu na fundamentalną niezgodność epistemologiczną. W przypadku ekonomii ekologicznej przeszkodą jest jej normatywna kategoria trwałości, zaadaptowana jednak przez ekonomię środowiska za pomocą teorii substytucyjności kapitałów i tzw. słabej trwałości. Jednak wraz z zaostrzeniem się kryzysu ekologicznego, w ekonomii środowiska upowszechnia się także podejście bliższe ekonomii ekologicznej, tj. koncepcja krytycznego kapitału naturalnego (Ekins 2003), uznająca istnienie biofizycznych ograniczeń dla ekspansji gospodarczej.

Można postawić zatem pytanie, czy EŚ ma możliwość zaadaptowania koncepcji opisujących relację człowieka ze środowiskiem naturalnym, które odnajdujemy w alternatywnych ujęciach dobrobytu. Wiele z nich ma spójny fundament ontologiczny, oparty na utylitarnym postrzeganiu przyrody – jak usługi ekosyste-

mów w ujęciu społecznym, czy przyroda jako źródło pozytywnych afektów w ujęciu psychologii środowiska. Osadzanie koncepcji usług ekosystemów w ramach EŚ jest już widoczne (np. 2007), wraz z rozwojem metod wyceny ukierunkowanych na uchwycenie większej złożoności relacji człowiek–środowisko. Podejmowane są także intensywne prace nad przystosowaniem modeli ekonomicznych do wymogów perspektywy systemowej, zwłaszcza w kontekście mitygacji i adaptacji do zmian klimatu (Stern 2016). Zarazem koncepcje oparte na odmiennej filozofii relacji człowieka ze środowiskiem, np. ekologia ubogich, czy sprawiedliwość ekologiczna, wciąż znajdują się poza głównym nurtem badań ekonomicznych. Odgrywają jednak kluczową rolę w ekonomii społeczno-ekologicznej, która stawia sobie za cel zrewolucjonizowanie dominującego paradygmatu nauk ekonomicznych (por. Dokurno i in. 2015). Spojrzenie na alternatywne koncepcje z zakresu gospodarowania w perspektywie filozofii nauki pozwala dostrzec trendy, które będą kształtować przyszłość ekonomii – zarówno w roli jej nowych komponentów, jak i wyznaczania kluczowych osi sporu.

Bibliografia

- Anguelovski I., Martinez-Alier J. (2014), *The 'Environmentalism of the Poor' revisited: Territory and place in disconnected glocal struggles*, „Ecological Economics” 102.
- Andrews F.M. (1974), *Social indicators of perceived life quality*, „Social Indicators Research” 1.
- Arrow K., Bolin B., Costanza R., Dasgupta P., Folke C., Holling C.S. i in. (1995) *Economic growth, carrying capacity, and the environment*, „Ecological economics” 15.
- Barbier E.B. (2007), *Valuing ecosystem services as productive inputs*, „Economic Policy” 22.
- Berman M.G., Kross E., Krpan K.M., Askren M.K., Burson A., Deldin P.J. i in. (2012), *Interacting with nature improves cognition and affect for individuals with depression*, „Journal of Affective Disorders” 140.
- Biedenweg K., Scott R.P., Scott T.A. (2017), *How does engaging with nature relate to life satisfaction? Demonstrating the link between environment-specific social experiences and life satisfaction*, „Journal of Environmental Psychology” 50.
- Borys T. (2005), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, Białystok, 2005.
- Bowler D.E., Buyung-Ali L.M., Knight T.M., Pullin A.S. (2010), *A systematic review of evidence for the added benefits to health of exposure to natural environments*, 2010, „BMC Public Health” 10.
- Bullard R.D. (2005), *Quest for environmental justice*, Sierra Club Books, San Francisco.
- Campbell A. (1976), *Subjective measures of well-being*, „American Psychologist” 31.
- Capaldi C.A., Dopko R.L., Zelenski J.M. (2014), *The relationship between nature connectedness and happiness: A meta-analysis*, „Frontiers in Psychology” 5.
- Catton W.R., Dunlap R.E. (1980), *A new ecological paradigm for post-exuberant sociology*, „American Behavioral Scientist” 24.
- Coase R.H. (1960), *The problem of social cost*, Palgrave Macmillan, London.
- Crutzen P.J. (2002), *Geology of mankind*, „Nature” 415.

- Daly H.E. (1973), *Toward a steady-state economy*, WH Freeman, San Francisco.
- Daly H.E., Farley J. (2011), *Ecological economics: principles and applications*, Island Press, Washington.
- De Groot R., Braat L. (2015), *The contributions of the ecosystem services paradigm to sustainability science, policy and practice*, w: Martinez-Alier J., Muradian R. (red.), *Handbook of ecological economics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- Diener E., Heintzelman S.J., Kushlev K., Tay L., Wirtz D., Lutes L.D., Oishi S. (2017), *Findings all psychologists should know from the new science on subjective well-being*, „Canadian Psychologist” 58.
- Dokurno Z., Fiedor B., Scheuer B. (2015), *Status badawczy ekonomii ekologicznej jako współczesnej heterodoksji ekonomicznej*, w: B. Fiedor (red.), *Nauki ekonomiczne: Stylizowane fakty a wyzwania współczesności*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.
- Dokurno Z., Fiedor B., Scheuer B. (2017), *Contemporary Macroeconomics from the Perspective of Sustainable Development*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dokurno Z., Fiedor B. (2019), *Natural Capital Valuation*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dunlap R.E., York R. (2008), *The globalization of environmental concern and the limits of the postmaterialist values explanation: Evidence from four multinational surveys*, „The Sociological Quarterly” 49.
- Dunn R.R. (2010), *Global mapping of ecosystem disservices: the unspoken reality that nature sometimes kills us*, „Biotropica” 42.
- Ekins P., Simon S., Deutsch L., Folke C., De Groot R. (2003), *A framework for the practical application of the concepts of critical natural capital and strong sustainability*, „Ecological economics” 44.
- Fiedor, B., Scheuer, B., Dokurno, Z. (2016), *Paradygmat zrównoważonego rozwoju a współczesna makroekonomia – ujęcie epistemologiczne*, „Ekonomista” 1.
- Fischer J., Gardner T. A., Bennett E. M., Balvanera P., Biggs R., Carpenter S. i in. (2015), *Advancing sustainability through mainstreaming a social–ecological systems perspective*, „Current Opinion in Sustainability” 14.
- Fisher J.A., Patenaude G., Giri K., Lewis K., Meir P., Pinho P. i in. (2014), *Understanding the relationships between ecosystem services and poverty alleviation: a conceptual framework*, „Ecosystem Services” 7.
- Folke C. (2006), *Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses*, „Global Environmental Change” 16.
- Folmer H., Gabel L., Opschoor H. (1996), *Ekonomia środowiska i zasobów naturalnych*, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa.
- Gallopin G.C. (2006), *Linkages between vulnerability, resilience, and adaptive capacity*, „Global Environmental Change” 16.
- Gaurin A., Scholz I. (2015), *Consumers, the environment and the new global middle classes*, w: Martinez-Alier J., Muradian R. (red.), *Handbook of ecological economics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- Giergiczny M., Kronenberg J. (2012), *Jak wycenić wartość przyrody w mieście? Wycena drzew przyulicznych w centrum Łodzi*, „Zrównoważony Rozwój-Zastosowania” 3.
- Gómez-Baggethun E., De Groot R., Lomas P. L., Montes C. (2010), *The history of ecosystem services in economic theory and practice: from early notions to markets and payment schemes*, „Ecological Economics” 69.
- Hardin G. (1968), *The tragedy of the commons*, „Science” 162.

- Harris J.M., Roach B. (2017), *Environmental and Natural Resource Economics: A Contemporary Approach*, Routledge, Oxon.
- Helliwell J.F, Layard R., Sachs J.D. (2018), *World Happiness Report 2018*, Sustainable Development Solutions Network, New York.
- Hodge T. (1997), *Toward a conceptual framework for assessing progress toward sustainability*, „Social Indicators Research” 40.
- Howell A.J., Passmore H.A., Buro K. (2013), *Meaning in nature: Meaning in life as a mediator of the relationship between nature connectedness and well-being*, „Journal of Happiness Studies” 14.
- IPCC (2001), *Climate Change 2001: The Scientific Basis. Contribution of Working Group I to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge Univ. Press, New York.
- Inglehart R. (1997), *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton University Press.
- Jax K., Calestani M., Chan K.M., Eser U., Keune H., Muraca B. i in. (2018), *Caring for nature matters: a relational approach for understanding nature's contributions to human well-being*, „Current opinion in environmental sustainability” 35.
- Kaplan S. (1995), *The restorative benefits of nature: Toward an integrative framework*, „Journal of Environmental Psychology” 15.
- Keane A. (2016), *A review of conceptual frameworks arising from the ESPA programme. Ecosystem Services for Poverty Alleviation (ESPA) Programme*, Edinburgh.
- Kukla-Gryz A. (2004), *Weryfikacja hipotezy o środowiskowej Krzywej Kuzneta na przykładzie emisji dwutlenku węgla w krajach OECD*, „Ekonomia” 13.
- Leopold A. (1949), *A Sand County almanac and sketches here and there*, Oxford University Press, New York.
- Löfgren, K.-G. (1996), *Rynek a efekty zewnętrzne*, w: *Ekonomia środowiska i zasobów naturalnych*, red. Folmer H. i in., Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa.
- Martinez-Alier J. (2002), *The environmentalism of the poor*, Edward Elgar, Cheltenham.
- Max-Neef M. (1991), *Human Scale Development*, Apex Press, New York.
- Mäler K.-G. (1996), *Mierniki dobrobytu a baza zasobów środowiskowych*, w: Folmer H. i in. (red.), *Ekonomia środowiska i zasobów naturalnych*, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa.
- Mayer F.S., Frantz C.M. (2004), *The Connectedness to Nature Scale: A measure of individuals' feeling in community with nature*, „Journal of Environmental Psychology” 24.
- McMahan E.A., Estes D. (2015), *The effect of contact with natural environments on positive and negative affect: A meta-analysis*, „Journal of Positive Psychology” 10.
- McMahan E.A. (2018), *Happiness comes naturally: Engagement with nature as a route to positive subjective well-being*, w: Diener E. i in. (red.), *Handbook of well-being*, DEF Publishers, Salt Lake City.
- MEA (2005), *Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis*, World Resources Institute, Washington DC.
- Michoń P. (2010), *Ekonomia szczęścia*, Dom Wydawniczy Harasimowicz, Poznań.
- Nisbet E.K., Zelenski J.M., Murphy S.A. (2009), *The Nature Relatedness Scale: Linking individuals' connection with nature to environmental concern and behaviour*, „Environment and Behaviour” 41.
- Odermatt R., Stutzer A. (2018), *Subjective Well-Being and Public Policy*, w: Diener E. i in. (red.), *Handbook of well-being*, DEF Publishers, Salt Lake City.

- Ostrom E. (2009), *A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems*, „Science” 325.
- Passmore H., Howell, A J. (2014), *Nature involvement increases hedonic and eudaimonic well-being: A two-week experimental study*, „Ecopsychology” 6.
- Pearce D.W., Atkinson G.D. (1993), *Capital theory and the measurement of sustainable development: an indicator of “weak” sustainability*, „Ecological Economics” 8.
- Pigou A.C., *The economics of welfare*, Macmillan, London.
- Polishchuk Y., Rauschmayer F. (2012), *Beyond “benefits”? Looking at ecosystem services through the capability approach*, „Ecological Economics” 81.
- Raworth K. (2017), *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist.*, Random House, London.
- Redclift M., Springett D. (2015), *Routledge international handbook of sustainable development*, Routledge, Oxon.
- Rozsak T. (2001), *The voice of the earth: An exploration of ecopsychology*, Phanes Press.
- Schleicher J., Schaafsma M., Burgess N.D., Sandbrook C., Danks F., Cowie C., Vira B. (2018), *Poorer without it? The neglected role of the natural environment in poverty and wellbeing*. „Sustainable Development” 26.
- Schultz P.W., Zelezny L.C. (2003), *Reframing environmental messages to be congruent with American values*, „Human Ecology Review” 10.
- Sen A.K. (1999), *Development as freedom*, Knopf Press, New York.
- Siebenhuner B. (2000), *Homo sustinens - towards a new conception of humans for the science of sustainability*, „Ecological Economics” 32.
- Sirgy M.J., Michalos A.C., Ferriss A.L., Easterlin R.A., Patrick D., Pavot W. (2006), *The quality-of-life (QOL) research movement: Past, present, and future*, „Social Indicators Research” 76.
- Steffen W., Richardson K., Rockström J., Cornell S. E., Fetzer I., Bennett E.M. i in. (2015), *Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet*, „Science” 347.
- Stern (2016), *N. Economics: current climate models are grossly misleading*, „Nature News”, 530.
- Stern P.C., Dietz T. (1994), *The value basis of environmental concern*, „Journal of Social Issues”, 50.
- Stiglitz J., Fitoussi J., Durand M. (2018), *For good measure: Advancing research on well-being metrics beyond GDP*, OECD Publishing.
- Turner B.L., Kasperson R.E., Matson P.A., McCarthy J.J., Corell R.W., Christensen L. i in., (2003), *A framework for vulnerability analysis in sustainability science*, „PNAS” 100.
- Ulrich R.S., Simons R.F., Losito B.D., Fiorito E., Miles M.A., Zelson M. (1991), *Stress recovery during exposure to natural and urban environments*, „Journal of Environmental Psychology” 11.
- Ward Thompson C., Aspinall P., Montarzino A. (2008), *The childhood factor: Adult visits to green places and the significance of childhood experience*, „Environment and Behaviour”, 40.
- WCED (1991), *Nasza Wspólna Przyszłość*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Wilson E.O. (1984), *Biophilia*, Harvard University Press, Cambridge.
- Zadrozniak M. (2015), *Jakość życia w kontekście koncepcji zrównoważonego rozwoju*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2.

- Zelenski J.M., Nisbet E.K. (2014), *Happiness and feeling connected: The distinct role of nature relatedness*, „Environment and Behaviour” 46.
- Zhang J.W., Howell R.T., Iyer R. (2014), *Engagement with natural beauty moderates the positive relation between connectedness with nature and psychological well-being*, „Journal of Environmental Psychology” 38.
- Zrałek J. (2016), *Ekonomia ekologiczna: rewizja teorii ekonomii w świetle koncepcji zrównoważonego rozwoju gospodarczego*, „Studia Ekonomiczne” 303.
- Żylicz T. (2010), *Elementy teorii zrównoważonego rozwoju*, w: Kronenberg J., Bergier T. (red.), *Wyzwania zrównoważonego rozwoju*, Fundacja Sendzimira, Kraków.

ROLA ŚRODOWISKA NATURALNEGO W RÓŻNYCH UJĘCIACH DOBROBYTU – PRÓBA SYSTEMATYZACJI

Streszczenie

Dotychczasowy model rozwoju społeczno-gospodarczego, ukierunkowany na maksymalizację dobrobytu wyrażanego dochodem, przyczynił się do degradacji środowiska naturalnego na wielką skalę. W rezultacie pojawiły się nowe kierunki badań, związane zarówno z redefinicją koncepcji dobrobytu, jak i włączeniem złożonej problematyki środowiska naturalnego w ramy myślenia ekonomicznego. Celem artykułu jest próba usystematyzowania pozycji i roli środowiska naturalnego w trzech odmiennych ujęciach dobrobytu: w ekonomii neoklasycznej oraz w podejściu społecznym i podejściu subiektywnym. Na podstawie szerokiego przeglądu literatury identyfikowane są koncepcje opisujące relację człowiek-środowisko oraz ich przełożenie na dobrobyt. Usystematyzowane ramy pojęciowe tych koncepcji są prezentowane w postaci modeli graficznych, których analiza pozwala wyciągnąć wnioski na temat roli środowiska w rozważaniach o rozwoju społeczno-gospodarczym. Włączenie części dorobku alternatywnych ujęć dobrobytu do ekonomii neoklasycznej wiąże się z pojawianiem się nowych trendów w ekonomii środowiska.

Słowa kluczowe: ekonomia zrównoważonego rozwoju, dobrobyt, środowisko naturalne

Kody JEL: A12, I31, Q01, Q56

THE ROLE OF THE NATURAL ENVIRONMENT IN VARIOUS APPROACHES TO WELL-BEING: AN ATTEMPT OF SYSTEMATIZATION

The current model of socio-economic development, aimed at maximizing income – understood as a proxy for well-being, has contributed to environmental degradation on an unprecedented scale. As a result, new research strands have emerged, seeking both to redefine the concept of well-being and to better incorporate the complexity of natural ecosystems in economic thinking. This article is an attempt to systematize the position and role of the natural environment in three different perspectives on human well-being – a neoclassical approach, as well as the alternative social and subjective approaches. Drawing on a broad literature review, the concepts describing the human-environment relationship are identified and their linkages to wellbeing explored. A conceptual framework is then built for every well-being approach, using visual presentation technique to

allow for drawing conclusions about the role the environment plays in the theories of socio-economic development. Some achievements of the alternative approaches to well-being are being gradually included in the body of neoclassical economics, which explains the emergence of new trends in the environmental economics.

Keywords: economics of sustainable development, well-being, natural environment

JEL: A12, I31, Q01, Q56

РОЛЬ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ПРИ РАЗНЫХ ВАРИАНТАХ БЛАГОСОСТОЯНИЯ – ПОПЫТКА СИСТЕМАТИЗАЦИИ

Резюме

Существующая модель общественно-экономического развития, направленная на максимизацию благосостояния, выраженного величиной доходов, способствовала серьезной деградации окружающей среды. В результате появились новые направления исследований, связанные как с новым определением концепции благосостояния, так и включением сложной проблематики окружающей среды в рамки экономического мышления. Целью статьи является попытка систематизации того, как положение и роль окружающей среды определялась в трех разных подходах к пониманию благосостояния: в неоклассической экономике, в общественном подходе и субъективном подходе. На основании широкого обзора литературы авторы идентифицируют концепции, описывающие соотношение человек – среда и его отражение на благосостоянии. Систематизированные понятийные рамки этих концепций представлены в виде графических моделей, анализ которых позволяет сделать выводы о той роли, которая отводится проблемам среды в научной мысли, посвященной общественно-экономическому развитию. Включение в неоклассическую экономику некоторых альтернативных концепций благосостояния связано с появлением новых тенденций в экономике окружающей среды.

Ключевые слова: экономика уравновешенного развития, благосостояние, окружающая среда

JEL: A12, I31, Q01, Q56